ПОЛІТИЧНА ОСВІЧЕНОСТІ ІНДИВІДІВ І ГРУП: ЕМПІРИЧНІ ІНДИКАТОРИ ТА СПРОБА ВИМІРЮВАННЯ

POLITICAL ENLIGHTENMENT OF INDIVIDUALS AND GROUPS: EMPIRICAL INDICATORS AND THE MEASUREMENT TRIAL

Статтю присвячено дослідженню політичної освіченості. Її мета полягає у теоретичній інтерпретації та емпіричній операціоналізації політичної освіченості індивідів і груп (як пересічних громадян). Політична освіченість інтерпретується як компонента пізнавальної складової частини політичної культури. Пропонується авторська дефініція політичної освіченості як якості індивіда або групи, що характеризує загальний рівень політичної грамотності та обізнаності, здатність використовувати засвоєні продукти минулого політичного досвіду і включати їх у власний досвід, у тому числі й електоральний. Отже, ключовими компонентами політичної освіченості визначені такі як: політична грамотність; політична компетентність; раціональність і об'єктивність політичного вибору та політичної поведінки. Представлені результати проведених авторами фокусованих групових інтерв'ю з різновіковими групами респондентів (жовтень 2019 р.: n1=8 (молодь); n2=7 (люди середнього віку)), а також експертного опитування (грудень 2019 р., n=10). На підставі цих результатів визначені основні емпіричні індикатори політичної освіченості, які становили основу для побудови інструментарію соціологічного опитування з відповідної проблематики. Також представлені результати соціологічного онлайн-опитування, проведеного авторами у січні 2020 р. із використанням Googl Forms (n=117), мета якого полягала в апробації інструментарію та виявленні певних тенденцій, значущих для проведення подальшого повномасштабного дослідження. Наведені результати кореляційного аналізу, які свідчать про наявність статистично значущих зв'язків між рівнем освіти респондентів та їхніми переконаннями щодо важливості своєї політичної участі для розвитку країни та суспільства, а також між відом/сферою професійної діяльності респондентів та формами їхньої політичної участі.

Ключові слова: політична культура, політична грамотність, політична компетентність, індикатори політичної освіченості.

тична грамотність, політична компетентність, індикатори політичної освіченості.

The article is devoted to the study of political enlightenment. Its purpose is to theoretically interpret and empirically operationalize the political enlightenment of individuals and groups (as ordinary citizens). Political enlightenment is interpreted as a component of the cognitive sphere of political culture. The author's definition of political enlightenment as a quality of an individual or group is proposed, which characterizes the general level of political literacy and awareness, the ability to use the learned products of past political experience and incorporate them into one's own experience, including electoral ones. Therefore, the political literacy, political competence, rationality and objectivity of political choice and political behavior are identified as key components of political enlightenment. The results of the focus-group interviews with different age groups of respondents (October 2019: n1=8 (youth); n2=7 (middle-aged people)), as well as the expert survey (December 2019, n=10) are presented. On the basis of these results, the main empirical indicators of political enlightenment have been identified, which formed the basis for the construction of toolkit for the sociological survey on relevant issues. Also the results of a sociological online survey conducted by the authors in January 2020 using Googl Forms (n=117) are presented. The purpose of this survey was to test the toolkit and identify certain trends relevant for further full-scale research. The results of correlation analysis are presented, which show that there are statistically significant relationships between the level of respondents' education and their beliefs about the importance of their political participation for the development of their country, as well as between the type of professional activity of the respondents and their political participation forms.

Key words: political culture, political enlightenment, political participation, political literacy, political competence, indicators of political enlightenment.

УДК 316.7:303.44
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.6>

Нечитайло І.С.

д.соціол.н., професор кафедри соціології та гуманітарних дисциплін Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Бондаренко А.Д.

магістр соціології, менеджер по роботі з персоналом
Компанія "HouseRemake"

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиріччя українське суспільство перебуває в стані економічної та політичної нестабільності. Україна зробила свідомий вибір, обравши для себе європейську інтеграцію як стратегічний напрям розвитку. Це означає, що суспільство має набути певних ознак, відповідних європейським цінностям, таким як верховенство права, свобода, рівність, демократія та політичний плюралізм. Повна імплементація зазначених цінностей видається можливою лише за умови наявності у суспільстві значної кількості громадян, політичне мислення яких

є критичним, а прийняття політичних рішень обґрунтованим. І критичність політичного мислення, і обґрунтованість політичного вибору є результатом високого рівня політичної культури і, зокрема, політичної освіченості. Отже, актуалізується потреба у дослідженні політичної освіченості сучасних українців як підґрунтя їхньої політичної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціологічній і політологічній науковій літературі політична освіченість розглядається як складник політичної культури. Основні концептуальні уявлення про політичну культуру

закладено такими зарубіжними вченими, як Г. Алмонд та С. Верба, Е. Баталов, Д. Девайн, С. Ліпсет, Г. Пауелл, У. Розенбаум, Р. Такер, С. Уайт та ін. [12–15]. Серед вітчизняних науковців політичну культуру і політичні процеси в Україні досліджували і досліджують Є. Головаха, В. Григор'єв, Т. Дублікаш, П. Кутуєв, О. Куценко, В. Матусевич, Н. Паніна, Ю. Пахомов, О. Рудакевич та ін. [1–5; 8; 10]. Отже, власне концепт політичної культури натеper є досить ретельно і глибоко опрацьованим, зокрема в аспектах структури політичної культури, її основних компонентів і факторів розвитку тощо. Проте слід зазначити, що, попри актуальність проблеми політичної (не)освіченості, цей феномен залишається майже не дослідженим у сучасних соціальних та поведінкових науках. Аналіз спеціальної наукової літератури викриває відсутність конкретних трактувань терміна «політична освіченість», а також спеціальних досліджень (у тому числі й емпіричних), спрямованих на пошук індикаторів політичної освіченості, як і тих, що уособлюють спробу її вимірювання.

Постановка завдання. У зв'язку з вищевикладеним метою цієї статті є теоретична інтерпретація і спроба емпіричної операціоналізації політичної освіченості індивідів і груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки політична освіченість є компонентом політичної культури, досягнення зазначеної мети передбачає звернення спочатку до деталізації й уточнення концепту «політична культура» з подальшою конкретизацією місця і ролі політичної освіченості.

Традиційні погляди на політичну культуру зводяться до її визначення як певної ціннісно-нормативної системи, що поділяється більшістю населення держави. Згідно із таким визначенням політична культура включає у себе політичні ідеї, цінності, установки, символи, базові політичні орієнтації, а також зразки політичної поведінки і політичні практики. Структура політичної культури включає у себе пізнавальну, морально-оціночну і поведінкову складові частини. Пізнавальний складник представлений політичною освіченістю, політичними знаннями і способами політичного мислення. Морально-оціночний складник – це політичні почуття, орієнтації, ідеали і цілі, що зумовлюють політичну участь, пасивність чи активність індивідів і груп. Поведінковий складник передбачає певні політичні установки, диспозиції, зразки політичної поведінки, як і певні політичні практики [6, с. 85].

Отже, політична освіченість є компонентом пізнавального складника політичної культури. Під *політичною освіченістю* ми розуміємо якість індивіда або групи, що характеризує загальний рівень політичної грамотності та обізнаності (про чинні політичну і виборну сис-

теми, структуру політичної влади, систему диференціації політичних сил тощо), здатність використовувати засвоєні продукти минулого політичного досвіду і включати їх у власний досвід, у тому числі й електоральний. На нашу думку, ключовими компонентами політичної освіченості є такі як: 1) політична грамотність; 2) політична компетентність; 3) раціональність і об'єктивність політичного вибору та політичної поведінки загалом.

Політична грамотність передбачає володіння та вільне оперування знанням щодо наявних ідеологій, політичних сил, діяльності органів влади тощо, а також свідому участь у політичному житті країни та/або діяльності тих чи інших політичних об'єднань. Політична грамотність базується на розумінні соціальної природи влади, вимагає розвинених умінь і навичок ведення суспільних справ і захисту загальних інтересів [9].

Політична компетентність являє собою здатність мобілізувати і використовувати політичні знання, навички і досвід політичної участі в умовах конкретної соціально-політичної ситуації [7, с. 102]. Поняття політичної компетентності (як, власне, і політичної освіченості) може застосовуватися як стосовно пересічних громадян, так і щодо політичної еліти. Зауважимо, що в межах цієї статті ми досліджуємо політичну освіченість перших.

Політична освіченість передбачає певну раціоналізацію політичних дій і політичної поведінки, як і об'єктивність політичного вибору. В. Парето, який пов'язував раціональну дію з об'єктивною ситуацією аналізу і вважав раціональними ті дії, які логічно спрямовані на досягнення певної мети і оцінюються як такі (тобто логічно спрямовані) не тільки самими суб'єктами дії, але і «об'єктивними спостерігачами», тобто людьми, які володіють більш широким/глибоким знанням у певній сфері та є носіями відповідного експертного знання [6, с. 85]. Втім, як свідчать сучасні наукові джерела, політична і, зокрема, електоральна поведінка населення не тільки України, але й інших країн світу не відрізняється раціональністю, тобто політичний вибір індивідів і груп, як правило, не є раціональною (ціле або ціннісно спрямованою) дією [3; 8; 12]. Тобто в структурі політичної освіченості раціональність вибору є певним «ідеалом». З огляду на особливості політичної поведінки і мотивації сучасних українців, на наш погляд, важливим маркером рівня їхньої політичної освіченості буде ступінь усвідомлення ними (і)раціональності свого політичного вибору. В основі усвідомлення лежить узагальнення індивідом власних психічних процесів, що приводить до оволодіння ними. До усвідомлення веде порівняння «ідеального» та «реального», «бажаного» й «дійсного», мети і мотиву [11]. Зважа-

ючи на наведені вище факти, для емпіричної операціоналізації політичної освіченості буде важливим такий її індикатор, як усвідомлення індивідами того факту, що їхня політична поведінка обґрунтована емоціями і не є раціональною в класичному розумінні раціональності.

Проте для більш глибокої інтерпретації концепту політичної освіченості та його адаптації до завдань емпіричного дослідження не досить лише теоретичних міркувань.

Для визначення основних індикаторів політичної освіченості, які можуть слугувати базисом для побудови інструментарію повномасштабного соціологічного опитування з відповідної проблематики, у жовтні 2019 р. були проведені фокусовані групові інтерв'ю з представниками різних вікових груп: середній вік першої групи (n1=8) – 18,2 року; середній вік другої (n2=7) – 41,5 року. У ході дослідження ми з'ясовували місце політичної активності в житті респондентів, намагалися визначити основні мотиви їхньої політичної активності та/або причини пасивності.

Результати показали, що в багатьох питаннях респонденти різного віку мають абсолютно протилежні погляди. Так, наприклад, молодь вважає, що політична участь кожної людини є важливою для життя суспільства. Проте більшість респондентів середнього віку переконані у протилежному. Під політичною участю респонденти різних вікових груп розуміють такі поведінкові форми: «слідування певній ідеї», «перебування в політичній організації», «підтримка певної партії та/або політичного руху», «голосування на виборах». Молодша за віком група респондентів до проявів політичної участі також віднесла обговорення політичних питань у соціальних мережах та інтернет-спільнотах.

Майже всі респонденти відзначили, що не є активними політичними учасниками, окрім двох представників різних груп. Загалом представники молодшої за віком групи були більш позитивно налаштовані щодо результатів своєї політичної участі, а також проявили значно більшу обізнаність щодо діяльності різних політичних партій в Україні.

На прохання пояснити основну причину політичної пасивності молодь відповіла, що «політика – це брудна справа». Респонденти середнього віку зазначили, що, по-перше, «наша участь нічого не дасть», а по-друге, що «політикою мають займатися політики» (тобто ті люди, які є професійно обізнаними і компетентними в цій сфері).

Аналізуючи відповіді, можна зробити висновок, що на рівні повсякденної свідомості «політична участь» сприймається занадто буквально, тобто як необхідність безпосереднього включення в управління державою. На жаль, це свідчить про недостатню обізнаність

пересічних громадян щодо реальних можливостей і каналів політичної участі і прояву політичної активності.

Наступне питання було спрямоване на визначення спектра певних політичних знань, що свідчать про політичну грамотність, мало таке формулювання: «Як ви вважаєте, який у нашої країни політичний устрій?». Слід зазначити, що представники молодшої вікової групи визначили його досить швидко, крім того, вони згадали й інші типи і форми політичних устроїв. Їм удалося точно сформулювати і проінтерпретувати гасла демократії, лібералізму, а також визначити різницю між тоталітаризмом та авторитаризмом і навести приклади країн, що мають той чи інший політичний устрій. У респондентів середнього віку це питання викликало труднощі. Група назвала такі форми державного правління, як монархія та президентсько-парламентська республіка, а також такі політичні устрої, як тоталітаризм і демократія. Відмінністю цієї групи були вкрай песимістичні погляди щодо нашої країни: «демократії у нас не спостерігається...», «кожен діє під гаслом демократії так, як хоче» тощо.

Наступна тема для обговорення мала своїм предметом ефективність того чи іншого політичного устрою для розвитку українського суспільства. Молодь була більш схильна до демократії та лібералізму. В групі респондентів середнього віку половина висловилася, що Україні потрібна монархія, тому що «хтось повинен за щось відповідати», і тільки монарх здатен це робити, тому що вся країна – його «власність». Також були ідеї поєднання монархії з парламентаризмом або суто президентської республіки. Однак бажання зосередити владу в руках однієї людини є показником нерозуміння того, що в демократичній країні, якою є Україна, до ідеалів якої вона прагне, відповідальність за те, що відбувається в державі розподіляється між усіма політичними суб'єктами. Тобто демократія – це не те, що «кожен має право робити все, що йому забажається» (як висловився один з респондентів середньовікової групи, а більшість його підтримала). Демократія – це коли кожен має рівні можливості, в тому числі й впливати на події, що відбуваються як у особистому житті, так і в країні загалом. На думку окремих, найбільш активних, представників фокус-групи середнього віку: «Всі проблеми і помилки у нашій державі – від права вибору»; «Вирішувати повинна розумна людина за дурну людину» тощо. Проте були й такі респонденти, які зауважили, що з «менталітетом українців не можна давати владу одній людині», бо це буде щось на кшталт «рабовласницького ладу».

Якщо говорити про політичну грамотність, то майже ніхто з опитаних (крім одного респондента – представника молодшої за віком

групи) не знає про політичну «ліво-праву» шкалу та не здатен розподілити за нею відомі їм партії. Ми встановили, що респонденти не читають програми партій і не цікавляться інформацією з їхніх офіційних сайтів.

Окремим блоком були питання щодо ЗМК та їх впливу на політичний вибір громадян. Ми виявили, що більшість респондентів отримує інформацію з Інтернету. Цікавим є те, що, з одного боку, люди схильні користуватися декількома джерелами, порівнювати та аналізувати інформацію. З іншого боку, респонденти визнали, що помічали вплив ЗМК на свою свідомість та політичні переконання, втім все одно підкорялися йому.

Загалом результати фокусованих групових інтерв'ю дали змогу зробити такі висновки: 1) молодь більш ніж представники середнього віку схильна вірити, що для життя суспільства важливою є політична участь кожної людини; 2) незважаючи на розуміння важливості політичної участі, респонденти не є активними учасниками: вони не є членами політичних партій чи громадських організацій, не читають програм партій і не розуміють сенсу своєї участі у виборах, хоча й голосують, як би «за традицією» (останнє стосується представників групи середнього віку); 3) загалом у респондентів низький рівень політичної грамотності, адже вони не змогли чітко визначити ані політичний устрій нашої країни, ані розподіл партій за ідеологічними напрямками тощо. Втім, представники молодого покоління проявили більш високу політичну обізнаність і знання політичної системи України; 4) під час обговорення партій деякі респонденти, приміром, плутали «Опозиційний блок» з політичною опозицією взагалі, дехто не знав, що комуністична партія є забороненою в Україні, майже ніхто не міг навести вдалих прикладів, що ілюструють різницю між партіями соціалістичної, націоналістичної тощо спрямованості. Це показує, що люди не орієнтуються у фактичній політиці.

Нами було з'ясовано, що в багатьох питаннях щодо політичних переконань респонденти різного віку мають абсолютно протилежні погляди. Такий факт, на нашу думку, також слід враховувати під час складання інструментарію, особливо у побудові гіпотез.

З метою доповнення результатів фокусованих групових інтерв'ю у грудні 2019 року нами було здійснене експертне опитування, спрямоване на уточнення індикаторів політичної освіченості. В опитуванні взяли участь 10 експертів, якими виступили кандидати і доктори наук (7 і 3 відповідно), які спеціалізуються на політології та політичній соціології. Троє експертів мають досвід безпосередньої участі у політичній боротьбі (як кандидатів на виборах від політичних партій). Ми просили експертів надати розгорнуті відповіді у довільній формі

на два ключові запитання: а) Що слід розуміти під політичною освіченістю? б) Які ознаки має політично освічена людина, за якими ознаками можна ідентифікувати рівень політичної освіченості? При цьому ми просили у разі можливості керуватися не стільки енциклопедіями і словниками, скільки власним експертним досвідом.

Спираючись на результати нашого теоретичного аналізу, проведених фокус-груп та експертного опитування, нами був сформульований такий перелік індикаторів політичної освіченості, які згодом склали основу інструментарію відповідного опитування: 1) політична грамотність (розуміння наявних у сучасному світі або в державі ідеологій, відмінностей між ними; знання про діяльність органів влади; знання про наявні механізми політичної участі); 2) політична компетентність (здатність використовувати власні політичні знання і навички, тобто весь потенціал політичної грамотності, в конкретних практичних ситуаціях, наприклад, у просуванні, відстоюванні, захисті власних і загальних громадянських і соціально-політичних інтересів, прав тощо); 3) раціональність вибору (розуміння особистістю, чому саме вона вибирає/підтримує ту чи іншу політичну силу, напрям розвитку країни, обґрунтованість політичного вибору); 4) об'єктивність (оцінка політичної ситуації, тих чи інших політичних подій, яка є результатом співвідношення і власного аналізу різноманітної, різновекторної інформації); 5) усвідомлення індивідами впливу на свій політичний вибір ЗМК та ін., тобто того факту, що їхня політична поведінка є скоріше емоційальною, ніж раціональною.

У січні 2020 р. нами було проведене пілотажне дослідження методом онлайн-опитування (з використанням Google Forms). У дослідженні взяло участь 117 респондентів. Вибірка не була репрезентативною, оскільки мета дослідження полягала в апробації інструментарію та виявленні певних тенденцій, значущих для проведення подальшого повномасштабного дослідження.

Отже, представимо основні результати наших вимірювань, які є показовими за кожним з перелічених вище індикаторів.

Вимірюючи політичну грамотність, ми дослідили знання респондентів про форми державного правління, устрою та режиму, розуміння сфер відповідальності владних структур. На питання стосовно форми державного правління України тільки близько третини опитаних (29,1%) надали правильні відповіді. Що стосується державного устрою, то 61,5% правильно визначили, що за формою державного устрою Україна є унітарною. Проте все ж таки досить великим, на нашу думку, є відсоток респондентів (17,1% опитаних), які обрали неісну-

ючі форми державного устрою, що вказує на необізнаність і неграмотність.

Більшість опитаних правильно відзначила, що Президент керує зовнішньою політикою (80,3%) та забезпечує державну незалежність і національну безпеку (83,8%). Разом із тим близько третини (28,2% опитаних) помилково вважають, що саме Президент вирішує, «з якими країнами світу краще підтримувати зв'язки, а з якими – ні», 17,1% переконані, що Президент забезпечує підвищення або зниження заробітних плат, прожиткового мінімуму тощо, 9,4% помиляються, що Президент призначає вибори, а 5,1% помилково думають, що Президент визначає розмір та процедури нарахування і сплати пенсій. На нашу думку, елементарне незнання обов'язків Президента (та владних структур загалом) робить громадян піддатливими до маніпулювання, легковірними щодо обіцянок, які не мають нічого спільного зі сферою компетентності відповідних суб'єктів влади.

Для перевірки обізнаності щодо політичної ситуації в країні ми запитали у респондентів, які, на їхню думку, політичні сили нині функціонують у Верховній Раді України. Найбільші відсотки відповідають тим партіям, які справді пройшли до парламенту. Проте були і помилкові твердження. Так, половина опитаних (50,4%) вважають, що «Опозиційний блок» присутній у Верховній Раді. 17,1% вказали на таку присутність «Радикальної партії Олега Ляшка», а 7,7% – Соціалістичної партії (хоча такої взагалі немає). Були й такі респонденти, які вважають, що до парламенту України входить Комуністична партія (незважаючи на те, що партії з відповідною ідеологією є фактично забороненими з 2015 року). Загалом же, як бачимо, «левова частка» опитаних не знається на політичних силах, які впливають на політичні процеси в країні.

Інструментарій нашого дослідження передбачав питання, орієнтовані на визначення раціональності політичного вибору. Так, 27,4% опитаних вважають свій вибір дуже виваженим, а 42,7%, що їхній вибір є скоріше виваженим. При цьому більше половини (52,1% опитаних) відчувають вплив ЗМК, проте, на їхній погляд, у кінцевому результаті вони самі вирішують, чи піддаватися цьому впливу. 18,8% опитаних відзначили, що, відчуваючи вплив ЗМК, тільки інколи піддаються йому.

Щодо політичної компетентності (вміння реалізовувати свої політичні знання й інтереси на практиці) ми отримали такі результати. Респонденти мали можливість вибрати форми політичної участі зі списку, які є типовими для них. Найбільшу частоту отримали такі форми, як: «участь у виборах (як виборець)», «обговорення політичних питань з друзями та родичами» і «моніторинг політичної інформації».

Вкрай незначною є частка опитаних, що використовують активні та більш дієві форми політичної участі (4,1%).

Також ми дослідили, яким чином респонденти отримують інформацію про політичні процеси та події. Близько 67% опитаних вказали, що роблять це за допомогою соціальних мереж. Близько 66% опитаних вказали на таке основне (для них) джерело інформації, як Інтернет. Здивував нас той факт, що близько 50% респондентів розглядають телебачення як одне з основних джерел отримання політичної інформації. Очевидним є те, що зазначені ЗМК не гарантують правдивості та об'єктивності інформації. Більш надійні джерела використовує дуже мала частка опитаних. Лише 12,8% респондентів використовують представницькі сайти установ, підприємств, громадських та національних організацій, де інформація є, як мінімум, офіційною, та 1,7% опитаних читають спеціалізовані журнали, в яких представлено експертну думку і науковий аналіз політичних процесів і подій. Отже, якість інформації, під впливом якої формується політична думка більшості опитаних, ставить під сумнів об'єктивність цієї думки.

Окрім того, нами був проведений кореляційний аналіз. Були розраховані коефіцієнти Хі-квадрат, Чупрова (Т) і Крамера (Тс), перший з яких вказує на наявність статистично значущого зв'язку між певними ознаками, а інші два – на силу цього зв'язку.

Отже, нами був виявлений слабкий, проте статистично значущий зв'язок між рівнем освіти респондентів і тим, як вони використовують джерела політичної інформації (тобто аналізують інформацію з різних джерел або використовують одне «звичне», «улюблене» джерело тощо) (Т=0,22; Тс=0,23). Аналіз кореляційної матриці вказує на те, що респонденти, які мають дві вищі освіти та/або науковий ступень, більш схильні до ретельного аналізу декількох надійних джерел.

Окрім того, були виявлені помірні статистично значущі зв'язки між рівнем освіти респондентів та їхніми переконаннями щодо важливості своєї політичної участі для розвитку країни та суспільства (Т=0,33; Тс=0,35), а також між видами професійної діяльності респондентів та формами їхньої політичної участі (Т=0,33; Тс=0,35). Респонденти з більш високим рівнем освіти надають своїй політичній участі більш значущості. Респонденти, задіяні на посадах, що передбачають інтелектуальну працю, приватні підприємці та керівники середньої і вищої ланки демонструють більш широке коло форм політичної активності, є відповідальними виборцями і схильні до відстоювання власних громадянських прав та свобод.

Висновки з проведеного дослідження. Загалом вважаємо, що розроблений і апро-

бований нами інструментарій може бути використаний як основа для проведення масштабного соціологічного дослідження щодо виявлення рівня політичної освіченості індивідів і груп. Результати такого дослідження можуть бути вельми корисними для розробки соціальної програми з підвищення рівня політичної освіченості, що, на нашу думку, є вкрай важливим, оскільки політична освіченість є одним з основних чинників формування зрілого громадянського суспільства.

Ресурс, який ми використовували для проведення опитування, не передбачав можливостей кореляційного аналізу. Коефіцієнти кореляції, про які йшлося вище, були розраховані нами механічно, з використанням відповідних формул математичної статистики. Таким чином, ми були суттєво обмежені у дослідженні всіх тих зв'язків, перевірка яких передбачена нашим інструментарієм. Втім, наголосимо, що за допомогою розробленого нами інструментарію видається можливим дослідити зв'язок між матеріально-економічним становищем та тим, як саме респондент оцінює важливість своєї політичної участі для розвитку суспільства та країни (гіпотетично громадяни з низьким рівнем матеріально-економічного добробуту можуть знецінювати своє соціальне значення і вплив на соціальну реальність). Окрім того, інструментарій дає змогу дослідити зв'язок між формами політичної участі та соціально-демографічними характеристиками респондентів (рівень освіти, матеріально-економічне становище, вік). На нашу думку, ці характеристики цілком можуть бути факторами впливу на вибір певних форм політичної участі та політичної активності. Інтерес становить і пошук зв'язків між: показниками політичної грамотності та використовуваними респондентами ЗМК; між тими самими показниками і здатністю відчувати вплив ЗМК; між політичною грамотністю та політичною участю взагалі. Адже, з одного боку, політично освічена людина знає шляхи впливу та є небайдужою, а з іншого – може вибрати для себе роль «пасивного спостерігача», який розуміє всі процеси, проте свідомо відмовляється брати в них участь. Вищезазначене становить перспективу нашої подальшої дослідницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. *Досвід соціологічного моніторингу в Україні*. Київ : Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. 154 с.

2. Григор'єв В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 37–39.

3. За кого і чому збираються голосувати виборці? Рейтинги, мотивація вибору, завдання громадськості. *Вибори-2012. Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»*. URL: http://dif.org.ua/ua/polls/2012year/vmlba_ndjweogjo_mnkwegkje.htm (дата звернення: 01.05.2019).

4. Дублікаш Т.М. Мейнстрімізація крайніх прагнень в Європі: чи є загроза? *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. Вип. 6. С. 89–99.

5. Куценко О. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 78–89.

6. Нагорний В. Сутність проблеми політичної культури України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 83–86.

7. Нечитайло І.С., Ильина В.О. Личностные диспозиции и компетентности: преемственность формирования школой и вузом. *Философско-педагогические проблемы непрерывного образования : сборник научных статей / под ред. М.И. Вишневого, Е.И. Снопковой*. Могилев : МГУ имени А.А. Кулешова, 2018. С. 100–104.

8. Политическая культура населения Украины. Результаты социологического исследования / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов, Н.И. Чурилов и др. Киев : Наукова думка, 1993. 136 с.

9. Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. Москва : НМЦ СПО. С.М. Вишнякова. 1999. URL: https://professional_education.academic.ru/1955/ПОЛИТИЧЕСКАЯ_ГРАМОТНОСТЬ (дата звернення: 11.11.2019).

10. Рудакевич О.М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 350 с.

11. Характер процесу усвідомлення. *Психологія*. URL: https://pidruchniki.com/1633082637204/psihologiya/harakter_protseesu_usvidomlennya (дата звернення: 11.11.2019).

12. Abstention and voting behaviour in the 2009 European elections. *Analytical summary*. URL: <http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/en/20150201PVL00062/Abstention-and-voting-behaviour-in-the-2009-European-elections> (дата звернення: 01.05.2019).

13. Almond G., Verba C. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nation. Boston : Little, Brown and Company, 1965. P. 12–14.

14. Deutsch K.W. Social Mobilization and Political Development. *The American Political Science Review*. 1961. Vol. 55. No. 3. P. 493–514.

15. Rosebaum W. Political Culture. New York : Preger, 1975. 120 p.